

BENE KRISZTIÁN

Drávapálfalvától Kamerunig A Szabad Francia Erők egy dél-dunántúli önkéntesének nyomában¹

A második világháború története kétségkívül az egyik legnagyobb érdeklődéssel övezett eseménysorozat az emberiség történelmében, éppen ezért a történészek által az egyik legjobban kutatott időszaknak is tekintik szakmai körökben. Mindennek ellenére számos olyan fejezete van, amely bár méltán tarthatna igényt nagyobb figyelemre, mindmáig a kevéssé feltárt történelmi események közé tartozik. Az egyik ilyen fejezet a Szabad Francia Erők külföldi és elsősorban magyar önkénteseinek tevékenysége a világháború évei alatt.

Jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy részletesen áttekintsük ennek az ezidáig szinte teljesen feltáratlan témának minden részletét, de feltett szándékunk, hogy egy dél-dunántúli magyar önkéntes példáján keresztül áttekintést adjunk a De Gaulle tábornok csapataihoz önként csatlakozó magyar katonák tevékenységéről.

A Szabad Francia Erők magyar önkéntesei

A francia történészek kutatásai alapján elfogadott ténynek tekinthető, hogy a Szabad Francia Erők önkénteseinek mintegy 5 százaléka (kb. 3000 fő)² volt külföldi állampolgár, akik hozzávetőlegesen 50 különböző országból származtak. A legnagyobb számban a spanyolok (480 fő), a lengyelek (270 fő) és a belgák (265 fő) képviseltették magukat az önkéntesek között, de viszonylag jelentős kontingenst adtak a csehek (90 fő) és a románok (70 fő) is.³

Jelen sorok szerzőjének kutatásai alapján a magyar részvétel egyáltalán nem volt olyan jelentéktelen, mint ahogy azt a korábbi kimutatások sugallták. A Szabad Francia Erők kötelékében harcoló magyarok alapos összesítésére korábban nem került sor, azonban a jelentkezési lapok születési helyre vonatkozó adatai alapján megállapítható, hogy a mozgalom önkéntesei közül legkevesebb 87 fő erős magyarországi kötődéssel bírt (itt született, itt csatlakozott a Szabad Fran-

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² CRÉMIEUX-BRILHAC 2013, 708.

³ BROCHE-MURACCIOLE 2010, 554–555.

ciaország mozgalomhoz, esetleg magyar állampolgárságot tüntetett fel a belépési nyilatkozatán). Mivel a hivatalos nyilvántartás csupán a trianoni határok közti területet vette figyelembe, érdemes megvizsgálni a szomszédos országokat születési helyként megjelölő, de egyértelműen magyar névvel rendelkező jelölteket is, aminek alapján kijelenthetjük, hogy a magyar nemzetiségű önkéntesek száma akár a százat is meghaladhatja.⁴ Ebből kifolyólag megállapítható, hogy a magyarok a külföldi jelentkezők közel 4 százalékát adják, és ezzel a nyolcadik pozíciót foglalják el.

Az önkéntesek egy része a franciaországi ellenállási mozgalom tagja volt, mások adminisztratív vagy egészségügyi beosztást kaptak, de döntő többségük fegyveres alakulatok soraiban teljesített szolgálatot. A légierőhöz és a haditengerészethez csupán elenyésző számban kerültek magyarok (összesen hat fő), mindenki mást a gyalogsági alakulatok kötelékébe irányítottak. Ezek közül a legjelentősebb magyar kontingenst az Idegenlégió 13. könnyűdandára (*13e demi-brigade de la Légion étrangère*) fogadta, amelyben a levéltári iratok tanúsága szerint 39 olyan önkéntes volt, aki magyarországi születésű, illetve magyar állampolgárságú volt,⁵ ami elég jelentős számnak tűnik az egység 1940. júliusi 900 fős létszámához képest.⁶ Amennyiben ehhez hozzáadjuk az egység azon tagjait, akiknek állampolgársága másik országhoz kötődött,⁷ ellenben vezetéknévük alapján⁸ nagy valószínűséggel magyar nemzetiségűek voltak vagy magyar gyökerekkel rendelkeztek, akkor már 49 magyar kötődésű személyt találunk a könnyűdandár kötelékében,⁹ amely a különítmény eredeti létszámának több mint 5 százalékát jelenti.

A Szabad Francia Erők önkénteseinek csatlakozási időpontjával kapcsolatban két nagy időszakot szoktak elkülöníteni: 1940 nyarát és 1943 első felét. Előbbi a De Gaulle felhívását követő periódus volt, amikor megalakult a szabad francia politikai és katonai mozgalom, és ekkor került sor az egyéni csatlakozások egyharmadára. 1943 során a háborús helyzet alakulásával párhuzamosan újból növekedni kezdett a jelentkezések száma, így havonta akár 2500 fő is jelentkezett a mozgalom soraiba.¹⁰ A légiós különítmény esetében azonban meg kell említeni egy harmadik időszakot, 1941 nyarát is, a szíriai hadjárat utáni időszakot, amikor a Levantei Hadsereg kötelékéből a szabad franciák oldalára egyszerre több ezer katona állt át. Utóbbiak között jelentős számban voltak korábban az Idegenlégió 6. gyalogezredében szolgálatot tel-

⁴ Fondation Charles de Gaulle. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 – 31 juillet 1943). Liste-FFL.

⁵ Két kivétel van a listán szereplők között: Armenaj Seferian Egyiptomot jelölte meg születési helyként, de magyar állampolgárnak vallotta magát, Raoul Monclar pedig magyarországi születési helyet adott meg, de brit állampolgárságot írt be jelentkezési lapjára.

⁶ GRAS 1983, 8.

⁷ Egy román, három csehszlovák és három lengyel állampolgár.

⁸ Hoszu, Pataky, Szabadi, Szabai, Szabo, Szabo, Szeles, Szika, Szomdy, Olasz.

⁹ SHD GR 12 P 81. Ordres de bataille.

¹⁰ CRÉMIEUX-BRILHAC 2013, 699–700.

jesítő külföldiek is, akiket értelemszerűen a 13. könnyűdandárhoz osztottak be.¹¹ Az alakulat magyar kötődésű tagjainak esetében is több-kevésbé megfigyelhetőek a fenti tendenciák: 20 fő 1940 nyarán Londonban írta alá belépési nyilatkozatát a Szabad Francia Erőkhöz, 22 fő 1941 folyamán a közel-keleti térségben cselekedett ugyanígy, illetve 3 önkéntes 1942-ben lépett be az egység kötelékébe.¹²

Egy dél-dunántúli önkéntes az Idegenlégióban

Annak ellenére, hogy a Légio önkénteseiről nemzetiségi bontásban kevés nyilvános statisztika hozzáférhető, az egyértelműen megállapítható, hogy az 1930-as évek második felében viszonylag kevés magyar állampolgár döntött az alakulathoz való csatlakozás mellett. Az általános tapasztalat azt mutatja, hogy az egyéni döntéseket nagyban befolyásolták a világpolitikai események, így ezekhez szorosan kapcsolódva ebben az időszakban ezres nagyságrendben spanyolok, csehek és németek (elsősorban zsidók) jelentkeztek az Idegenlégióba, a magyarok létszáma hozzájuk képest elenyésző volt: 1939-ben csupán 65 magyar állampolgár adott be jelentkezési kérelmet.¹³ Utóbbiak sorait erősítette Henger József, aki 1937. július 21-én jelentkezett az Idegenlégióba Párizsban, majd ezt követően kezdte meg ötéves szolgálatát Algériában a Légio 1. ezredének kötelékében.¹⁴

Jelentkezési adatai alapján számos információ derül ki Henger Józsefről. 1914. június 10-én¹⁵ született a Somogy megyei Drávapálfalván (amely ma már Barcs részét képezi). Édesapja Henger József volt, édesanyja Königstein Jozefina. A szabályos arcvonásokkal rendelkező, barna hajú és szürkés-kék szemű, 1 méter 75 centiméter magas fiatalember saját bevallása szerint középfokú végzettséggel rendelkezett, és civilben fényképész volt.¹⁶ A következő két és fél év során az 1. idegenlégiós, 1938. május 1-től a 2. idegenlégiós ezred kötelékében Algériában (1939. május 1-ig), majd Marokkóban teljesített szolgálatot, mielőtt 1940 februárjában áthelyezték Franciaországba.¹⁷ Az áthelyezés egyben azt is jelentette, hogy az eddigre már jelentős tapasztalattal rendelkező légios egy új alakulat kötelékébe nyert beosztást,¹⁸ az 1940. február 27-én felállított 13. könnyűdandárba, amelyet Skandináviában kívántak bevetni, ezért az ottani terepviszonyokhoz alkalmazkodva alapvetően hegyi hadviselésre készítet-

¹¹ MURACCIOLE 2009, 51.

¹² Fondation Charles de Gaulle. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 – 31 juillet 1943). Liste-FFL.

¹³ COMOR 1988, 26–27.

¹⁴ SHD GR 16 P 289462. État signalétique et de service.

¹⁵ Ugyanakkor egy későbbi igazoláson 1917. június 16-i dátum szerepel. SHD GR 16 P 289462. Demande d'état signalétique et des services.

¹⁶ SHD GR 16 P 289462. Fiche N° 50592.

¹⁷ SHD GR 16 P 289462. État signalétique et de service.

¹⁸ SHD GR 16 P 289462. Fiche de renseignements du 28 mai 1948.

ték fel tagjait.¹⁹ Az új alakulatot (amelyben összesen 2322 fő teljesített szolgálatot két zászlóaljba szervezve) 1940 májusában Norvégiában vetették be, ahol a hónap folyamán az alpesi vadászok 27. könnyűdandárával, valamint brit, lengyel és norvég kötelékekkel együttműködve sikeresen foglalta el Narvikot a németektől, és ezzel a szövetségesek első győzelmét aratták.²⁰ Szolgálati lapjának tanúsága szerint Henger is részt vett ebben a hadműveletben, amely május 6-tól június 1-ig tartott.²¹ A könnyűdandárt ezt követően Franciaországba vonták vissza, majd az általános hadi helyzet alakulása miatt más egységekkel együtt Angliába irányították, ahol szembesülniük kellett az új francia kormány által kötött fegyverszünet hírével. A harcokat túlélő 1619 fős állományból 900 ember – köztük Henger József körülbelül 20 honfitársával együtt – szavazott bizalmat az egységet személyesen meglátogató tábornoknak, így ez a jelentős harcértékű alakulat adta a frissen létrejött Szabad Francia Erők gerincét.²²

A július 1-én csatlakozók adatait újból felvették a szabad francia mozgalom nyilvántartása részére. Szerencsére ezek az adatok Henger József esetében rendelkezésünkre állnak és számos hasznos információval szolgálnak számunkra. Az iratokból kiderül, hogy az ekkor már harmadik éve szolgálatot teljesítő magyar légiós első osztályú közlegényi rangban volt a csatlakozás idején, jogosítvánnyal rendelkezett (amit egy helyen motorbicikli-vezetői katonai képzettségként tüntettek fel, tehát minden bizonnyal a Légión kötelékében szerezte meg), és gépesített egység kötelékében szerezte volna folytatni katonai szolgálatát. Magyarul, németül nagyon jól, franciául jól, angolul pedig csupán „egy kicsit” beszélt, egyedülálló volt és a katolikus felekezethez tartozott. A családi elérhetőségeknél édesapja nevét adta meg, címként pedig a Fejér megyében található Kisvelence szerepelt, tehát szülei ekkoriban már minden bizonnyal átköltöztek Somogyból a szomszédos megyébe. Ezen felül érdemes megemlíteni, hogy a nemzetiség rovatnál továbbra is a magyar szerepelt, de alatta egy kiegészítő megjegyzést is tettek, mely szerint az önkéntes „jelenleg hontalan”, ami minden bizonnyal arra utalt, hogy a kialakult politikai helyzet miatt Henger Magyarországra nem térhetett haza.²³

Ezt követően az egységre számos váltakozó sikerű hadművelet várt Afrikában és a Közel-Keleten. Az első akció, amelyben Henger is részt vett, a Menace (Fenygetés) hadművelet volt szeptember 23–25. között.²⁴ A dakari kikötő előtt megjelenő brit–francia flottakötelék – mely az idegenlégiósokat is szállította – a Szabad Franciaország mozgalomhoz való csatlakozásra szólította fel a helyi francia kormányzót, aki visszautasította a kérést.²⁵ A szövetséges erők ezt követően megkíséreltek partra szállni, a művelet azonban kudarcot vallott a gyarmatot védő francia tengeri és légi

¹⁹ SHD GR 12 P 81. Résumé du Journal des marches et opérations, 3.

²⁰ Lásd: BLANC 1981, 142–166.

²¹ SHD GR 16 P 289462. État signalétique et de service.

²² COMOR 1988, 92.

²³ SHD GR 16 P 289462. Fiche N° 50592.

²⁴ AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities, 3–4.

²⁵ AN 72 AJ 238. Historique des Forces françaises libres, tome 2, 39–40.

kötélékek heves ellenállása miatt.²⁶ Noha a könnyűdandár csupán passzív szereplője volt a műveletnek, a kudarc negatívan befolyásolta a katonák morálját.²⁷

A különítmény következő bevetésére rövid kameruni pihenő után 1940 novemberében került sor, amikor a légiósok más gyarmati csapatokkal együtt Gabonban saját bajtársaik ellen harcoltak a kis nyugat-afrikai gyarmat visszahódításáért.²⁸ A komoly harci tapasztalatokkal rendelkező légiósok határozott fellépésének köszönhetően a hadjárat Libreville elfoglalásával gyorsan és kevés veszteséggel (három halott és tíz sebesült) ért véget.²⁹ Ennél komolyabb problémát jelentett az a tény, hogy a légiósoknak korábbi fegyvertársaik ellen kellett harcolniuk, ami újfent rossz hatással volt az alakulat moráljára. Ez elsősorban az év végén lejáró, félévre kötött szerződések meghosszabbításán látszott: a légiósok több mint tíz százaléka az alakulatból való kilépés mellett döntött, amelynek következtében a könnyűdandár létszáma 800 főre (26 tiszt, 97 altiszt, 677 közlegény) esett vissza.³⁰

Ezt követően a könnyűdandár majdnem egészét behajózták, és a Jóreménység fokát megkerülve átszállították Kelet-Afrikába, hogy az újonnan felállított Keleti Francia Dandár részeként közreműködjön az olasz csapatok elleni eritreai harcokban.³¹ Ugyanakkor az alakulat egy kisebb részét hátrahagyták Kamerunban, hogy Douala városában létrehozzák a szabad francia oldalon álló Idegenlégió új központját, amely toborzási és kiképzési feladatokat is ellátott, valamint pihenőhelyként is szolgált a harcok után a légiósok számára.³² Az utóbbi különítmény soraiban találjuk Henger Józsefet is, aki 1940. november 20. és 1941. szeptember 30. között Kamerunban állomásozott.³³

A brit hadsereg és a haditengerészeti kommandó kötelékében

Ezt követően azonban szerződésének lejártával október 1-én elhagyta az Idegenlégiót, és az iratok tanúsága szerint csatlakozott a brit hadsereghöz. Mivel a csatlakozás dátumaként 1941. július 8. van megadva, feltételezhető, hogy az alakulatváltásra a francia katonai hatóságok beleegyezésével került sor. A szövetséges haderőben töltött időszokról nem állnak rendelkezésre részletes adatok, de az biztos, hogy nem tartott hosszú ideig, mivel Henger 1942. február 17-én a cornwall-i Redruth-ban ebből a hadseregből is leszerelt, hogy újból csatlakozzon a szabad francia mozgalomhoz. Az adatok tanúsága szerint február 21-én az Idegenlégió soraiba osztották be,

²⁶ SHD GR 12 P 81. Résumé du Journal des marches et opérations, 28.

²⁷ BROCHE 2002, 70.

²⁸ AN 72 AJ 238. Gabon 1940, 2–3.

²⁹ SHD GR 12 P 81. Résumé du Journal des marches et opérations, 29–34.

³⁰ MONTAGNON 1999, 239.

³¹ BROCHE–MURACCIOLE 2010, 208–209.

³² SHD GR 12 P 81. Résumé du Journal des marches et opérations, 35.

³³ SHD GR 16 P 289462. État signalétique et de service.

majd 28-án orvosi vizsgálaton vett rész. Ennek eredménye alapján katonai szolgálatra alkalmasnak, de gyalogsági és afrikai beosztásra alkalmatlannak találták.³⁴ Mivel a megjegyzés rovatban egy hathónapos időtartamra utaló jelzés is található, feltételezhető, hogy Henger komolyabban megsebesült, még ha erről konkrét említés nem is esik. Utóbbi feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy nem osztották be harcoló alakulathoz, hanem februártól júniusig csupán átmeneti jelleggel sorolták be egy hátszázados egységhez.³⁵ Ezt követően – minden bizonnyal felépülése után – június 8-án már a Szabad Francia Haditengerészet kötelékében találjuk, az 1. tengerészgyalogos kommandós zászlóalj soraiban, ahol másodosztályú lövész fedélzetmesteri rangban teljesített szolgálatot.³⁶

Henger ezzel egy elitalakulat tagja lett, amelynek felállítását 1941 második felében kezdték meg, de végül csupán 1942 novemberében jött létre hivatalosan. Az eredetileg kiképzőszázadként működő egység a 3. szabad francia tengerészgyalogos zászlóalj felkészítéséért felelt, amely baszk önkéntesekből állt volna, azonban utóbbi végül a brit kormány támogatásának teljes hiánya miatt feloszlatták.³⁷ Ugyanakkor a brit kommandósok mintájára különleges kiképzésben részesülő század sokkal több önkéntest vonzott, mint a zászlóalj, amelynek kiegészítésére létrehozták, ezért túlélte annak feloszlását. Az alakulófélben lévő századot ezt követően a 2. brit kommandóhoz csatolták, 15 tagja pedig az 1942. augusztus 19-i dieppe-i rajtaütésben is részt vett. A rosszul sikerült partraszállási hadműveletben a résztvevő szövetséges katonák többsége odaveszett, ugyanakkor csupán egy szabad francia kommandós vesztette életét, ami a szerencsén kívül nyilván az alapos kiképzés eredménye is volt.³⁸

A nagyszámú jelentkezőnek köszönhetően 1943 folyamán létrejött az 1. tengerészgyalogos kommandós zászlóalj Philippe Kieffer korvettkapitány vezetése alatt. Az alakulat kisebb különítményei hozzávetőlegesen fél tucat bevetést hajtottak végre a megszállt Európa partvidékén különböző célpontok ellen. Ezek közül az 1944. február 27–28-i Prémium hadművelet váltotta ki a legnagyobb visszhangot a zászlóalj tagjai között, mivel a hatfős kommandós egység teljes egészében odaveszett a küldetés során. A normandiai partraszállásban a zászlóalj a 4. brit kommandóhoz beosztva egyetlen francia gyalogos egységként vett részt 171 fős létszámmal és komoly szerepe volt Ouistreham városának elfoglalásában.³⁹ A normandiai hadjárat lezárultával augusztus végén a jelentős veszteségeket szenvedett egységet visszavonták Angliába feltöltésre és pihenésre, majd november elejétől Hollandiában vetették különböző célpontok elfoglalására és az ellenséges állások mélységi felderítésére, amely feladatok mindegyikét sikeresen hajtotta végre egészen a háború végéig. A kommandós zászlóaljat harctéri teljesítményéért öt alkalommal tüntették ki napiparancsban, megkapta

³⁴ SHD GR 16 P 289462. Fiche N° 50592.

³⁵ SHD GR 16 P 289462. Fiche de renseignements du 28 mai 1948.

³⁶ SHD GR 16 P 289462. État signalétique et de service.

³⁷ BROCHE–MURACCIOLE 2010, 656.

³⁸ CHALINE 1995, 80.

³⁹ TROUPLIN 2010, 564.

a Katonai Érdemérmét és a Becsületrendet, emlékét pedig a Francia Haditengerészet a mai napig nagy becsben tartja, számos alakulata viseli egyes kommandósok nevét.⁴⁰ Az egység bevetéseiről készült visszaemlékezések tanúsága szerint Henger ugyan nem vett részt a normandiai partraszállás első hullámában bevetett kommandós különítményben, de a 310-es számú azonosító jelvény tulajdonosaként a majdnem kizárólag franciákból álló különleges alakulat teljes jogú tagja volt, ami már önmagában is különleges teljesítménynek számít.⁴¹

A brit hadsereg alárendeltségében működő zászlóalj 1945 nyarán feloszlatták, tagjai pedig újból a Francia Haditengerészet parancsnoksága alá kerültek, noha elvileg korábban is odatartoztak, mivel a Szabad Francia Haditengerészet 1943. augusztus 1-én olvadt be az újjászületett fegyvernembe, melyet a korábban a Vichy-kormány fennhatósága alatt álló, gyarmatokon állomásozó haditengerészeti erőkkel közösen hoztak létre.⁴² Mivel a háború véget ért, a nem hivatásosként szolgálatot teljesítő önkénteseket leszerelték, így ez történt Henger Józseffel is, aki 1946. február 24-én hagyta maga mögött a haditengerészetet.⁴³ A jelek szerint ezt követően Franciaországban telepedett le, ahol 1956-ban kérvényt nyújtott be, hogy igazolást állítsanak ki számára a Szabad Francia Erőkben töltött időszakáról, amelynek különböző dokumentumok őrzik a nyomát.⁴⁴ Mindez arra utal, hogy polgári életében is büszke volt arra, hogy a háború alatt választott hazáját fegyverrel szolgálta.

Összefoglalás

Jelen tanulmány célja kettős volt. Egyrésztől felhívni a figyelmet a francia–magyar közös történelem egyik ismeretlen fejezetére, amely minden bizonnyal hozzájárul a két ország múltjának jobb megismeréséhez. Másrésztől tisztelegni szerettünk volna két különleges pályafutást maga mögött tudó kivételes dunántúli személyiség, Henger József⁴⁵ és Ódor Imre emléke előtt.

⁴⁰ BROCHE–MURACCIOLE 2010, 661–662.

⁴¹ http://fr.commando-kieffer.wikia.com/wiki/Wiki_Commando_Kieffer (letöltés dátuma: 2016. június 17.)

⁴² AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 10.

⁴³ SHD GR 16 P 289462. Certificat de cessation de paiement.

⁴⁴ SHD GR 16 P 289462. Correspondance entre le Secrétariat d'État aux Forces armées (Terre) et le Dépôt Commun de la Légion Étrangère.

⁴⁵ Henger József 2004-ben hunyt el. http://ecole.nav.traditions.free.fr/cdo_autres_henger.htm (letöltés dátuma: 2016. június 17.)

FORRÁSOK

Archives nationales (AN) – Paris

72 AJ Comité d'histoire de la Seconde Guerre mondiale:

220. Chronologies de la France libre et de la France combattante.

238. Généralités.

Fondation Charles de Gaulle – Paris

Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 – 31 juillet 1943). Liste-FFL.

Service historique de la Défense (SHD) – Vincennes

GR 12 P 81. 13e demi-brigade de Légion Etrangère.

GR 16 P 289462. Henger, Joseph.

IRODALOM

BLANC 1981 = Blanc, Marcel: La légion étrangère dans la campagne de Norvège en 1940. *Revue historique des armées* 142, 1981/1. 142–166.

BROCHE 2002 = Broche, François: L'Armée française sous l'Occupation. La métamorphose. Presses de la Cité, Paris, 2002.

BROCHE–MURACCIOLE 2010 = Broche, François–Muracciole, Jean-François (szerk.): Dictionnaire de la France libre. Robert Laffont, Paris, 2010.

CHALINE 1995 = Chaline, Emile: Les Forces navales françaises libres. *Espoir* 100, 1995/1. 71–83.

COMOR 1988 = Comor, André-Paul: L'Epopée de la 13ème Demi-brigade de Légion Etrangère 1940–1945. Nouvelles Editions Latines, Paris, 1988.

CRÉMIEUX-BRILHAC 2013 = Crémieux-Brilhac, Jean-Louis: La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération. Gallimard, Paris, 2013.

GRAS 1983 = Gras, Yves: La 1ère D.F.L. Les Français libres au combat. Presses de la Cité, Paris, 1983.

MONTAGNON 1999 = Montagnon, Pierre: La légion étrangère. De 1831 à nos jours. Pygmalion, Paris, 1999.

MURACCIOLE 2009 = Muracciole, Jean-François: Les Français libre. L'autre Résistance. Tallandier, Paris, 2009.

TROUPLIN 2010 = Trouplin, Vladimir: Dictionnaire des compagnons de la Libération. Elytis, Bordeaux, 2010.